

Генеза федералізму Миколи Костомарова

у формуванні української державності

В. М. Тімашова

старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки НАВС, здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України

У статті здійснено аналіз громадської й публіцистичної діяльності М. Костомарова у період та після завершення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, проаналізовано його програмні документи, а також знакові статті у щомісячнику «Основа». Доведено поступальний розвиток його державно-правових ідей, їхнє якісно нове оформлення, особливо в питанні територіального устрою держави.

Ключові слова: Кирило-Мефодіївське товариство, програма, статут, відозва, генеза, удільно-вічова система, Слов'янський союз, федерація.

В статье проанализирована общественная и публицистическая деятельность Н. Костомарова до и после окончания деятельности Кирилло-Мефодиевского братства, его программные документы, а также знаковые статьи в ежемесячнике «Основа». Доказано поступательное развитие его государственно-правовых идей, их качественно новое оформление, особенно в вопросе территориального устройства государства.

Ключевые слова: Кирилло-Мефодиевское братство, программа, устав, воззвание, генезис, удельно-вечевая система, Славянский союз, федерация.

The analysis of journalistic and public activity of N. Kostomarov during and after completion of Cyril and Methodius, the program analyzes the documents and sign the article in the monthly «Basis». Proved the progressive development of its state-legal ideas, the quality of their new look, especially the territorial torialnoho state structure.

Keywords: Cyril and Methodius, the program charter, reflects the ma, genesis, the separate-veche system, Slavic union federation.

Важливу роль у пошуках державної моделі для України в ХХ ст. відіграло Кирило-Мефодіївське товариство, ідеологом якого був видатний вчений Микола Іванович Костомаров. Ця таємна політична антикріпосницька й антиурядова організація виникла в середовищі інтелігенції, що гуртувалася довкола університетів півдня Росії [1, с. 3].

Основні політичні ідеї М. Костомарова сформувалися під час його перебування у Кирило-Мефодіївському товаристві. Вони були викладені в програмних документах товариства, до яких належать «Закон Божий» («Книга буття українського народу») – програма товариства св. Кирила та Мефодія, його Статут (під редакцією В. Білозерського) та відозви «Брати українці!» та «Браття великоросияне и поляки!».

Документи Кирило-Мефодіївського товариства створювалися передусім під впливом тогочасних українських історичних реалій, з урахуванням новітніх політичних концепцій, що висували на перший план народ як головну рушійну силу історії.

Основні положення програмних документів передбачали докорінні зміни існуючого політичного устрою держави, лік-

відацію чужоземного гніту українського народу й інших слов'янських народів та забезпечення їх рівноправного розвитку. Оптимальною формою державного порядку братчики вважали республіканське демократичне правління на засадах рівноправної державно-федеративної системи.

Статут Кирило-Мефодіївського товариства проголошував:

1. «Духове й політичне з'єднання Славян – це справжнє їх призначення, до якого вони повинні простувати.

2. При з'єднанні кожне славянське плем'я повинно мати свою самостійність. Такими племенами признавав статут: Українців (Південноросів), Москалів (Північноросів) із Білорусами, Поляків, Чехів із Словінцями (себто Словаками), Лужичан, Іліро-Сербів із Хорутанами й Болгарів.

3. Кожне плем'я повинно мати народний уряд і зберігати повну рівність горожан щодо їх походження, християнських віросповідань і становища.

4. Уряд, законодавство, право власності й освіта в усіх Славян повинні ґрунтуватися на християнській релігії.

5. При такій рівності освіта й чиста моральність повинні служити умовою участі в уряді.

6. Повинен існувати спільний славянський конгрес із представників усіх племен» [2, с. 81–82].

«Що торкається ладу задуманої федерації, Росія мала розпастися на частини або держави: північну, північно-східню, полуднево-східню, дві надволзькі – горішню й долишню, дві українські, одну середню, дві полудневі, дві сибірські, одну кавказьку; Білорусь творила окремі держави», далі йшли Польща, Чехія з Моравією, Сербія, Болгарія. Західня, польська, частина Галичини прилучалася до Польщі, а східня, українська, до західньої української держави. Цей поділ не вважали

братчики незмінним і його можна було перебудувати згідно з економічними або іншими вимогами. Київ не мав належати до жадної держави і призначувався на центральний город, де мав збиратися спільний сойм.

Спільний сойм складався з двох палат: у склад одної входили вибрані сенатори й міністри, а в склад іншої посли. Він мав збиратися на чотири роки й частіше у разі потреби. У кожній державі був крім того свій окремий сойм, що збирався щорічно, та свій президент. Верховну або центральну владу справував президент, вибраний на чотири роки, та два міністри: закордонних та внутрішніх справ. Для спільної оборони федерації від зовнішніх ворогів призначувалися правильні війська, але не у великій числі, бо кожна держава мала свою міліцію та всі мали вчитися військового діла на випадок загального ополчення» [2, с. 83—84].

М. Костомаров фактично створив нову концепцію українського державотворення. Подальший розвиток України він вбачав не в поверненні до засад гетьманської держави та козацької вольності, а в розвитку сучасних форм демократичного правління не лише в Україні, а й в усіх слов'янських державах. То був якісно новий підхід до розв'язання проблеми національного відродження не лише українського народу, а й інших народів Європи, якого не знала тоді європейська політична думка. Уперше в ідеології і практиці національно-визвольних рухів народів Європи національні проблеми посіли домінуюче місце, які українські теоретики вирішували у формі демократичної республіканської федеративної системи управління, яка виключала будь-яку зверхність одного народу над іншим. Така форма державного устрою максимально зберігала здобутки національно-духовної культури всіх народів, а у разі потреби мала й засоби для їх захисту

спільними силами федеративного союзу [3, с. 8—9].

Державно-політичні ідеали «братчиків» заклали ще одну відмінність української державницької ідеології – федерально-демократичну, яка насамперед відрізняла їх від державно-централістичних ідей російського панславізму. На цій основі згодом в суспільно-політичному русі Росії сформується два напрями у виробленні концепцій міжнаціональних і міждержавних відносин – федеративні та централістичні. Фактично вони започаткували нові гуманістичні форми міжнародних відносин [3, с. 11—12].

Особливістю суспільно-політичного життя слов'ян Західної і Південної Європи було те, що вони всі не мали своїх держав. Їх бездержавне існування за нової доби обумовило слабкість економічного, політичного та культурного розвитку, отже, і неспроможність їх політичної еліти, яка почала формуватися пізніше, ніж у державницьких народів Європи. Розуміючи це, ідеологи польського панславізму також шукали спосіб утвердження своєї держави разом з іншими слов'янськими народами у федеративному об'єднанні, передбачаючи створення союзу в складі чотирьох штатів: російсько-слов'янського, польсько-слов'янського, чесько-слов'янського та ілірійсько-слов'янського. Інші слов'яни, як наприклад, українці, мали ввійти або до російського, або до польського штату. Цей варіант слов'янської федерації викликав велику зацікавленість серед слов'ян Європи й активно обговорювався. Тому українські ідеологи повинні були наполягати на праві свого народу на майбутню республіку («непідлеглу Речі Посполитій»). Тим більше весь попередній історичний період укріпив у колах української інтелігенції свідомість власної ідентичності й необхідності своєї державності. І це було досягнуто в тяжко-

му ідеологічному протистоянні й суперництві як з польською державницькою ідеєю, так і великоросійською.

Характерною особливістю українського слов'янофільства була концепція української федерації, у центрі якої стоїть народ, нація, його мова, освіта, а не ідея єдиного самовладного правителя й централізована система управління, як це було в російській концепції слов'янофілів. Важливо підкреслити, що в уявленнях навіть російських демократів Україна була невіддільною від Росії. І тому в своїй теоретичній і практичній діяльності Росія завжди враховувала значний революційний потенціал України, не хотіла бачити її окремо від себе, всіляко підкреслюючи її меншовартість, провінціалізм, примітивізм.

Те саме спостерігаємо і з боку польського визвольного руху. Польські ідеологи відродження не мислили своєї держави без володіння українськими землями.

Таким чином, у першій половині XIX ст. ідеологія національно-визвольного руху в Україні розвивалася в несприятливих суспільних умовах. З одного боку, на неї тиснула великоімперська ідея Росії, з другого – ідеологія «історичної» Польщі та польського визвольного руху. Російські й польські діячі вбачали в українцях лише провінційне відгалуження власних народів, оволодінням яким вони між собою змагалися. В основі цієї боротьби лежав національний егоїзм: йшлося про те, щоб закріпити за собою багаті українські території, асимілювати місцеве населення, залучивши його на свій бік як союзника у боротьбі за власні інтереси.

Найважливішим досягненням М. Костомарова як філософа й історика стало відтворення безперервності українського історичного процесу, його генезису. Гене́за (грец. *genesis* – походити, виникати)

означає походження, виникнення, процес утворення.

Щоб зрозуміти суть суспільно-історичного явища, необхідно досліджувати його на тій стадії розвитку, на якій з максимальною повнотою розгортаються його основні ознаки. Для М. Костомарова – це федеративний устрій Київської Русі й українська козацька демократія. Серед діячів українського народознавства 30–40-х років М. Костомаров, як ніхто інший, підходив до всього комплексу народного культурно-історичного життя з визначених суспільно-політичних позицій.

Відправною точкою для цього стає теза про те, що в основі руського суспільного життя (часи Київської Русі) був елемент саме український, який у процесі історичного розвитку оформився як етнопсихологія окремого народу. Саме з «духу» української народності (демократизм, відсутність потягу до асиміляції інших народів, неприйняття насильства і зверхності над собою, захист своєї незалежності) народжується примат федеративного начала в організації суспільного життя. Тим часом, для великоруської народності притаманне намагання розширювати свою територію за рахунок сусідніх народів, дух деспотизму, засвоєний московськими князями від монголів, потяг до централізації в суспільному житті.

Спроба з'ясування менталітету українського народу вперше була зроблена М. Костомаровим у праці «Об историческом значении русской народной поэзии» (1846), розвинута в «Законі Божому» («Книзі буття українського народу») (1847) й набула форми концепції у «Двох руських народностях» (1861).

Відмежовуючись від практичної політики, М. Костомаров наголошував на тому, що коли б східнослов'янське життя було залишене у власному природному розвитку, воно неодмінно вили-

лося б у форму вільної федерації земель. М. Костомаров уперше в сучасній українській історії сформулював реальні історично-політичні орієнтири, що стали підставою виникнення українського національного руху: проселянське спрямування, впровадження в імперії республіканської форми правління та перетворення її на федерацію. Його стаття «Дві руські народності», надрукована у щомісячнику «Основа», сприймалася сучасниками як програмний документ.

У цій статті історію Російської імперії М. Костомаров інтерпретував як одвічну боротьбу двох тенденцій: демократичної федеративно-вечевої і деспотичної монархічно-централізаційної. На його думку, носієм демократично-федеративного напрямку була українська народність, а деспотично-централізаційного — російська. Крім того, досконало знаючи східнослов'янську етнографію, він проаналізував і довів цілковиту протилежність двох національно-психологічних типів: російського і українського. Ці відкриття спонукали його до висновку про те, що російське самодержавство — це «продукт монгольського поневолення, засвоєний московськими князями і пересаджений на східнослов'янський ґрунт для внутрішнього вжитку».

М. Костомаров уперше розкриває «внутрішні принципи» буття українського народу, окреслені сутністю його ментальності; обґрунтовує самотність українського народу та його неідентичність з російським народом. Дух українського народу розглядається в етико-правовому аспекті, який мав місце ще у філософії зороастризму, яка, на відміну від близькосхідних традицій, за якими окрема людина була безправною, пасивною, другорядною істотою, проголошувала свободу волі й вибору індивідом власного життєвого шляху, власного вибору між добром і злом.

У цій статті М. Костомаров також здійснює блискучий аналіз історичних умов, які витворили з близьких колись до себе племен східнослов'янської (руської) групи дві окремі й відмінні народності — російську і українську. Ці народності являють собою два національних типи з різною вдачею, різними психологією, світоглядом і громадськими ідеалами.

Незважаючи на те, що ця праця є своєрідним етнопсихологічним дослідженням й обґрунтуванням ментальності українського народу, автор у такий спосіб виявляє своє україноцентричне мислення, аргументує ідею української народності, паралельно виявляючи її неповторність.

Побудова дослідження на порівнянні двох народностей мала чітко окреслену політичну спрямованість.

По-перше, М. Костомаров відшукує нові переконливі аргументи щодо правомірного обґрунтування утворення окремої української держави, виходячи саме з національної психології українського народу.

По-друге, — це спроба автора наголосити на неідентичності українського народу з російським. Для обґрунтування своєї тези він звертається до аналізу сутності української психіки, способу життя, діяльності українця.

М. Костомаров доводить, що відмінність південнорусів (українців) від «офіційної руської народності» видно будь-якому неупередженому спостерігачеві: це виявляється в особливостях фізіології, одягу, побуту, звичаїв, мови. Але ці зовнішні ознаки є вторинними, вони лише виражають те, що приховано в глибині народної душі.

У цій статті, аналізуючи по черзі поворотні моменти історичного минулого, М. Костомаров простежує різницю між обома народами у сфері політичного і громадського життя, релігії, побуту, ві-

руваннях і, навіть (!), поезії. За його словами, початок цієї різниці простежується з найдавніших часів. Тобто первинними ланками формування етносу, а звідси й державності є душа, дух народу, його ментальність, тобто те, що закладає при народженні в людину Бог, який дає йому життя, і разом з цим й територію, умови проживання, клімат і т. п.

Він наголошує, що південноруси (українці) найбільше цінували особисту свободу, великоруси чи (росіяни) — віддавали перевагу общинності. Перші вважали, що зв'язок людей ґрунтується на взаємній згоді і може розпадатися при їх незгоді, другі — прагнули встановити необхідність і нерозривність одного разу встановленого зв'язку і саму причину встановлення віднести до Божої волі і, отже, відкинути можливість людської критики. За однакових умов громадського життя українці засвоювали більше дух, росіяни прагнули дати йому тіло. У політичній сфері перші здатні були створювати всередині себе добровільні компанії, які не заважали особистій свободі й які розпадалися, як тільки зникала в них потреба, другі — прагнули утворити потужне державне тіло. Перше вело до федерації, але через різні причини не могло утворити її; друге вело до єдиновладдя і міцної держави, а звідси — централізованої унітарності.

М. Костомаров розумів, що федеративна держава (Слов'янський Союз) у тогочасних історичних реаліях могла утворитися лише в союзі з Росією. Але при цьому Україна повинна скласти єдине громадянське утворення, яке говорить на українській мові, зі збереженням єднання, заснованого не на мертвій централізації, яка має місце при абсолютистській монархії, а на розумінні власної рівноправності і власних вигод.

При цьому М. Костомаров доводить, що за таких умов (повага, рівноправ-

ність, дотримання власних вигод, паритет тощо), не може зникнути глибинний зв'язок між двома народностями — росіянами й українцями. Протилежне можуть говорити люди, які не знають історії і не розуміють первинності народного духу.

На час, коли була надрукована стаття М. Костомарова «Дві руські народності», припадає найбільший розквіт таланту М. Костомарова, його наукової та публіцистичної діяльності. Він неначе поспішає надолжити страчений час: одна за другою з-під його пера виходять монографії, розвідки, статті, збірки матеріалів.

Здійснивши аналіз громадської й публіцистичної діяльності М. Костомарова у період та після завершення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, а також проаналізувавши його знакову програмну статтю у щомісячнику «Основа» «Дві руські народності», бачимо поступальний розвиток його державно-правових ідей, їх якісно нове оформлення, особливо в питанні, на який державний устрій «приречені» росіяни й українці.

Література

1. Трохліб В. Парламентська модель кирило-мефодіївців // Одеські вісті. — 2006. — 20 черв.
2. Возняк М. Кирило-Мефодіївське Братство. — Львів : Фонд «Учітєся, брати мої», 1921. — Ч. 3.
3. Доценко О. Г., Іванова Л. Г. Кирило-Мефодіївське товариство: його роль у духовному відродженні України : навч.-метод. посіб. — К., 2008.